

15- аср жахон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоий хижрий 844 йил рамазон ойининг 17-куни (1441 йил 9 феврал)да Хиротда тугилган. Хирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибкирон Амир Тему́р асос солган улуг салтанатнинг иккинчи пойтахти, Тему́рнинг кенжа ўгли Шохрух Мирзонинг қўл остидаги обод манзилларидан бири эди. Алишер тугилган хонадон Темурийлар саройига азалдан якин ва юртда муайян нуфуз соҳиби эди.

Бўлгуси шоирнинг отаси Гиёсиддин Муҳаммад ўглининг тарбиясига жиддий эътибор берди. Алишернинг шеъриятдаги илк устози тоғаси Мир Саййид Кобулий ва Муҳаммад Али Гарибийлардир. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Кобу-лий хакида: «Яхши табъи бор эрди, туркчада майли кўпрок эрди...» деса, Гарибий хакида: «Хуш муховара (хушсухбат) ва хушхулк ва дардманд йигит эрди. Кўпрок созларни яхши чалар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Муסיкий илмидин ҳам хабардор эрди...» — дейди.

1447 йилда Шохрух вафот этгач, Темурий шахзодалар ўртасида тож-тахт дарди хуруж килиб, юртда талотўп бошланди ва Гиёсиддин Муҳаммад хонадони ҳам кўп катори ватанни тарк этди. Ёш Али-шер учун тақдир синовлари бошланди. Шохрухнинг набираси Абулкосим Бобур 1452 йилда Хирот тахтига ўтиргач, Алишернинг отасини Сабзаворга ҳоким этиб тайинлади. Лекин орадан кўп ўтмай Гиёсиддин кичкина дунёдан кўз юмди. Бу пайтда Алишер эндиgina 12 ёшга кадам кўйган эди. Абулкосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Хусайнни ўз тарбиясига олди, 1456 йили эса ўзи билан Машхадга олиб кетди. Кейинчалик Хусайн Бойқаро сипохийлик йўлини танлади, Алишер эса замонанинг «малик ул-калом»и Мавлоно Лутфий таҳсини ва хайратига сазовор бўлган истеъдод эгаси бўлиб етишди. «Факирнинг назмлари Хуросонда шухрат тутиб эрди», деб ёзади Навоий 1455—1458 йиллар хакида.

Тақдир Алишер Навоийни замонанинг улуг ва шарафли кишиларига якин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошно этди. 1466—1468 йиллар Алишернинг умри асосан Самарқандда кечди. Сул-тон Хусайн Бойқаро Хиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли мукамал билимлар эгаси, юртга танилган шоир ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди.

1469 йилда Султон Хусайн илтимосига кўра Алишер Навоий Самарканддан Хиротга кайтади ва рамазон хайити муносабати билан дўсти шарафига битилган «Хилолия» касидасини унга тақдим этади. Хусайн Бойкаро Алишерни мухрдор килиб тайинлайди ва шу пайтдан шоирнинг эл хизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Кўп ўтмай Навоий мухрдорликни ўзининг яқин дўсти ва фикрдоши, шоир Амир Шайхим Сухайлийга топширади. «Бу нозиктаъб ва зукко Амир 20 йилдан ортиқ Бойкарога мулозим бўлди». Лекин Бойкаро дўстининг норозилигига ҳам карамай, 1472 йил феввалида уни вазир лавозимига тайинлайди ва «Амири Кабир» («Улуг Амир») унвонини беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси пировард натижада Султон Хусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлайди.

Хирот бу даврда нихоятда кўркамлашди, халқ турмуши яхшиланди, шеърят, нафис санъатлари ривож олди. Талабалар учун «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонахои, беморлар учун «Шифоия» шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига корихона («Дор ул хуффоз») қурилди. Улуг амирнинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар кўлёмаларни оққа кўчириш, уларни бадиий безаш билан банд эдилар. Хиротда яна «Низомия», Марвда «Хусравия» ва бошқа мадрасалар бино этилди.

Навоий Мадраса, шифохоналар қурдириб кўя қолмасдан, уларни керакли даражада жиҳозлаш, ўз-ўзини таъминлаш учун вақф ерлар ажратиб бериш, мударрислар, табиблар ва бошқа ходимлар билан таъминлаш, уларга ойлик маош, озуқа, қийим-бош белгилашгача, талабалар нафақаси ва китобларигача, барча-барчасини муқаммал бошқариб, ташкил этиб берар эди ва ўзи доимо хабар олиб, назорат қилиб туришни ҳам унутмасди. Бинолар қурилиши тарҳи билан бевосита шугулланар, уста ва шогирдлар меҳнатидан бохабар бўлиб турарди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеър, илм ва санъат аҳлини қорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Бехзод, Восифий ва ўнлаб ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир.

Шу давр ичида Алишер Навоий ўз кўли билан биринчи девони «Бадойи ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлиқ ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий қамолотининг биринчи босқичини ақс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили «Вақфия» асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига яқун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий дехқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир қунлик даромади 18 минг шохрухий динор миқдорида эди. Улуг Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир қанча тўгон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб,

ўнлаб илмий рисоалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Дехлавий, Хофиз, Ирокий ва бошқалар яратган мустакил бадиий тафаккур тарзини «мажоз тарики» деб номлади ва унда Хак асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борликни ўзига хос идрок этиш тарзи Накшбандиянинг: «Дил ба ёру даст ба кор», коидасига мувофик бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуктада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавхид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юкори боскичи бўлган бу дунёкараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган.

1500 йилларга келиб шоирнинг хаёт шароити кийинлашиб, соғлиги заифлашиб колса-да, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Хирот халки ўзининг буюк шоири билан хайрлашишга чикди ва 7 кун давомида мотам тутди.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина колмай, Мовароуннахр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараккиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Унинг асарлари, шеърляти кайта-кайта кўчирилиб, халк орасида кенг таркалиб, шоирлар учун мактаб вазифасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий тахлили бўйича сўнгги йилларда катор таникли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илхомлантириб келади. Хозирда мактаблар, хйёбонлар, кўчалар буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

Фаоляти

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк «Хамса» асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш достонни ўз ичига олган бу улкан бадиий комус 50 минг мисрадан ошик бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросини деярли ярмини ташкил килади. «Хамса» — Алишер Навоий ижодининг калбидир.

Форс тилидаги биринчи «Хамса» буюк шоир Низомий Ганжавий (1141—1209) томонидан яратилди. Шоир хеч бир ўринда ўзининг «Хам-са» ёзганлигини кайд этмайди. Низомий вафотидан 100 йил ўтиб, Хиндистонда тугилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Хусрав Дехлавий Низомий «Хамса»сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва «хамсачилик» анъанасини бошлаб беради. Дехлавий «Хамса»си Низомийга ажойиб шарх ва ундаги мазмунларнинг янгича талкини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шухратини оламга ёйди. Кейинги ХИБ— ХВ асрлар минтака маънавияти «Хамса» анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салохияти ва иктидори хеч бўлмаганида «Хамса»нинг бир достонига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жахон маънавияти тарихида бетакрор ходисадир. Туркий адабиётда Кутб ва Хайдар Хоразмийлар бошлаб берган «хамсачилик» анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

Ислом акидаларига кўра бир кеча-кундузда ўкиладиган беш вақт намоз «ал-Хамсату» дейилади, динимизнинг беш устуни (рукни) ҳам тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос «Хамса» (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг «Хамса» туркуми сифатида талкин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жаноблари бежиз эмас. Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, «Хамса»нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўкиладиган сахар, пешин, аср, шом ва ҳуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда «Хамса»ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади.

Навоий ўз «Хамса»сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, унинг биринчи дostonи «Хайрат ул-аброр» («Яхши кишиларнинг хайратланиши»)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий» дostonини поёнига етказди. Шоир ўз «Хамса»сига киритилган дostonларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илгор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Навоийнинг туркийча «Хамса»сининг яратилиши XV асрда Хуросон эли учун ғавқулдда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Хусайн Бойқаронинг хайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — «Наводир ун-нихоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини билдириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи») асарини ёзиб тугатди.

1487 йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жоиз бўлган бу мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шох ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан қўз юмдилар. 1488 йили Сайид Хасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Пахлавон Мухаммад вафот этди. На-воий устозлари хотирасига «Холоти Сайид Хасан Ардашер», «Холоти Пахлавон Мухаммад», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш хайрат») асарларини шу йиллар ичида ёзиб тугаллади. Бу асарларида ўша давр воқелигига оид қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид бир қатор далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган. Шу йилларда яна Навоий давр шуароси ҳусусида «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, ҳусусан, турк, форс, ҳинд машойихлари тарихига оид «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шавбодаси») рисоаларини ёзади. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан мингга яқин киши ҳақида қимматли

маълумотларни ўзида жам этган. Бундан ташкари нафакат тасаввур ирфони ва адабиёти, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жихатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар катидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимизни холис англаб етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади.

1492 йилда аруз илмига бағишланган «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта таксимлаб, янги девонлар мажмуи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни яратиш ишига астойдил киришди. «Чор девон» номи билан шухрат қозонган бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, «гаройиб ус-сигар» («Болалик ажойиботлари»), «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик даври нодирликлари»), «Бадоеъул-васат» («Ўрта ёш кашфиётлари»), «Фавойид ул-кибор» («Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар») номлари билан аталади. Бу тўрт жилдда 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 газал, 210 китъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. «Хазойин ул-маоний»га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташкари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида «Муфррадот» рисоласини, «Ситтаи зарурия», «Фусули арбаа» туркум қиссаларини ёзди, «Фоний» таҳаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Хоконий, Амир Хусрав, Саъдий, Хофиз, Камол Ҳўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда тугилган бўлиб, ҳам бадиий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг кудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр», 1499 йилда «Муҳокамат ул-лугатайн», 1500 йили «Махбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нукталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-лугатайн» да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеъриятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илхоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида қўргузупмен».

Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеъриятининг устоди Фаридиддин Аттор яратган «Мантик ут-тайр» асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борликнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантик ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эхтирос ниятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга ургу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикояларда ҳаётийликни қучайтиради. Бу бежиз эмас. Охирги ҳулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий

тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Нихоят Навоий охирги асари «Махбуб ул-кулуб» («Кўнгилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлокий гояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлокий ходисаларнинг ўзаро боғликлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, макол ва маталларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Дехлавий, Хофиз, Ирокий ва бошқалар яратган мустақил бадиий тафаккур тарзини «мажоз тариқи» деб номлади ва унда Хак асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борликни ўзига хос идрок этиш тарзи Накшбандиянинг: «Дил ба ёру даст ба қор», қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуктада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган.

1500 йилларга келиб шоирнинг ҳаёт шароити қийинлашиб, соғлиги заифлашиб қолса-да, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Хирот халқи ўзининг буюк шоири билан ҳайрлашишга чиқди ва 7 кун давомида мотам тутди. Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина қолмай, Мовароуннаҳр ва Ҳуросоннинг бутун маънавий маданияти тараккиётига жуда катта таъсир қўрсатди. Унинг асарлари, шеърляти қайта-қайта қўчирилиб, халқ орасида кенг тарқалиб, шоирлар учун мактаб вазифасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди. Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси қўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хўбонлар, қўчалар буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

М. Имомназаров